

Література:

1. Беляя О. Ответчики – кто они? // 2000. – 2005. – № 33. – С. 5.
2. Верига В. Листопадовий рейд. – К., 1995.
3. Верстюк В.Ф., Гарань О.В., Гуржій О.І. та ін. Історія України: нове бачення. – К., 2000.
4. Вісті. – 1920. – № 60. – 9 серпня.
5. Вісті. – 1920. – № 86. – 13 вересня.
6. Вісті. – 1920. – № 90. – 19 вересня.
7. Вісті. – 1920. – № 100. – 4 жовтня.
8. Галузевий архів Міністерства оборони України (далі – ГДА МО України). – Ф.Р. 3773, оп. 19823, спр. 12.
9. ГДА МО України. – Ф.Р. 3773, оп. 19823, спр. 16, арк. 11.
10. ГДА МО України. – Ф.Р. 3773, оп. 19823, спр. 40, арк. 4, 50, 62.
11. Горліс-Горський Ю. Холодний Яр. – Львів, 1992.
12. Державний архів Київської області (далі – ДАКО). – ДАКО. – Ф.Р. 1, оп. 1, спр. 282.
13. Державний архів Черкаської області (ДАЧО). – Ф.Р. 189, оп. 1, спр. 55.
14. Коваль Р. Операція «Заповіт». Чекістська справа № 206: Історичний нарис. – Вінниця, 2007.
15. Ленін В. Повне зібрання творів. – К., 1975. – Т. 51.
16. Солдатенко В.Ф. Українська революція. Історичний нарис. – К., 1999.
17. Стегній П.А. Селянські повстання в Правобережній частині УСРР у 1921–1923 рр. (на матеріалах петлюрівського руху): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01. – Запоріжжя, 2000.
18. Шатайло О. Генерал Юрко Тютюнник. – Львів, 2000.
19. Шитюк М.М. Масові репресії проти населення півдня України в 20-ті–50-ті роки ХХ століття. – К., 2000.
20. Щербатюк В. Тактика більшовиків щодо захоплення влади в українському селі // Визвольний шлях. – 2002. – № 8. – С. 38–47.
21. Яновський В. За Україну, за її долю // Другий Зимовий похід. Листопадовий рейд. Базар. – К., 1995. – С. 109–131.

Надійшла до редколегії 26. 05. 2008 р.
Затверджена до друку 23. 06. 2008 р.

УДК 94(477) “1921/1923”

А.М. Фесенко

КОНФІСКАЦІЯ ЦЕРКОВНИХ ЦІННОСТЕЙ НА ДОНЕЧЧИНІ ПІД ЧАС ГОЛОДУ 1921–1923 рр.

Анотація. Стаття присвячена дослідженню проблеми державно-церковних відносин на початку 1920-х років. Автор аналізує та узагальнює особливості проведення конфіскації церковних цінностей на території Донеччини під час голоду (голодомору) 1921–1923 рр. Пропонований підхід дає змогу заповнити існуючі фактологічні прогалини в осмисленні взаємин державної влади і православної церкви в регіоні, Україні в цілому.

Аннотация. Статья посвящена исследованию государственно-церковных отношений в начале 1920-х гг. Автор анализирует и обобщает особенности проведения конфискации церковных ценностей на территории Донетчины во время голода (голодомора) 1921 – 1923 гг. Предложенный подход дает возможность заполнить существующие фактологические прогалины в осмыслении отношений государственной власти и православной церкви в регионе, Украине в целом.

Summary. The article highlights the study of the problem of relations between the state and the church in the early 1920-s. The author analyses and summarizes the peculiarities of church values confiscation in Donnetsyna during the period of starvation (Golodomor) 1921-1923. The suggested approach enables to fill the existing fact gaps in the comprehension of relations between the state power and the Orthodox church in the region, as well as throughout Ukraine.

Від самого початку встановлення радянської влади на території України ставлення до релігійних організацій, зокрема православної церкви, посідало одне з центральних місць у державній політиці. Залежно від зовнішніх і внутрішніх чинників формувалися і взаємини з

православною церквою. На початку 1920-х років таке становище мало сприяти зближенню влади з релігійними громадами. Умовно таку політику можна поділити на внутрішню, підпорядковану ідеологічним настановам комуністичної партії, і зовнішню, спрямовану на виправдання перед світовою громадськістю наступу на релігію і церкву. Окрім того, у кроках панівного режиму чітко простежувалися міркування ідеологічного, політичного та матеріального спрямування.

Розпочався перший потужний етап наступу радянської влади на позиції православної церкви. Головний удар був спрямований на керівний склад, вилучення церковних коштовностей із храмів і монастирів. Приводом для таких дій держави став голод 1921–1922 років, який охопив території Середнього та Нижнього Поволжжя, Башкирію, Південний Урал, частину Сибіру, північ та захід Казахстану, частину Кавказу, Крим, південні губернії України [1]. В історіографії існує багато думок стосовно причин цього лиха. Головними називають: господарчу розруху післявоєнного періоду; жорстокі посухи у 1920 та 1921 рр.; насильницькі методи продовольчої політики радянської влади та підлегле становище України Москві [2, 191-192]. Частіше наголошують, що “справжніми причинами голоду були дії більшовицького уряду, який запровадив “політику воєнного комунізму” й силою забрав у селян усі їхні хлібні запаси для харчування нової більшовицької бюрократії та Червоної Армії” [3, 4]. Кількість голодуючих, у співвідношенні офіційної статистики до фактичної, становила: 5,6 – близько 30 млн. осіб [4, 21].

Перші спроби вирішити проблему надання допомоги голодуючим власними силами мали місце ще восени 1921 р. (спеціальні податки, агітація серед населення). Також залучалася допомога міжнародних організацій: Міжнародного Червоного Хреста, Американської організації допомоги (АРА), Міжнародного комітету допомоги голодуючим Радянського Союзу. Але радянська влада вбачала в благодійних організаціях загрозу для своєї політичної безпеки [5, 44]. Православна церква в Україні не залишалася осторонь проблем допомоги голодуючим і однією з перших взялася за цю справу. Було організовано Всеросійський церковний комітет допомоги голодуючим, а церковні братства розпочали збирання грошей і харчів [6, 81]. Після звернення 22 серпня 1921 р. патріарха Тихона у храмах розпочався збір коштів, але вже 30 серпня в “Правді” було опубліковано урядове повідомлення щодо розпуску Церковного комітету допомоги голодуючим. Усі грошові надходження потрібно було здавати комісії ВЦВК. Відтепер подальші взаємини між радянською владою та православною церквою будувалися на політиці, яка полягала у зменшенні престижу духовенства в суспільстві, а головне – вірян, дискредитації церкви як інституції [3, 25-26].

Для більшовицької влади голод став зручним приводом, щоб завдати православній церкві жорстокого удару і одночасно поповнити спустошену за роки війни та революції державну казну. Прикриваючись страшною бідною, можна було провести конфіскацію церковних цінностей, не налаштувавши проти себе віруючих людей. Політбюро ЦК КП(б)У на засіданні 21 січня 1922 р. ухвалює постанову, в якій зазначалося: “Дати директиву губкомам п’яти голодуючих губерній (Донецькій, Катеринославській, Запорізькій, Миколаївській та Одеській) провести агітацію за збір золота й срібла з церков для закупівлі зерна для голодуючих” [5, 12]. 23 лютого 1922 р. ВЦВК, а 8 березня ВУЦВК ухвалили постанову про передачу церковних цінностей у фонд допомоги голодуючим. У протоколі засідання 12 березня 1922 р. Політбюро ЦК КП(б)У наголошено на потребі “поставити завдання перед партійними й радянськими установами губерній провести енергійну кампанію збирання золота й срібла з церков на користь голодуючих, використовуючи кон’юнктуру, що склалася у зв’язку з боротьбою між автокефалістами і екзархістами” [5, 50].

20 березня 1922 р. політбюро ЦК РКП(б), обговоривши лист В. Леніна від 19.03.1922 р. [7, 427-431], ухвалило директиву, згідно з якою передбачався арешт осіб, що чинили опір, застосування військової сили та повну конфіскацію цінностей у найкоротші строки, не зупиняючись ні перед чим. Як зазначає дослідник В. Ченцов, “передбачалося створити в губерніях секретні керівні комісії з вилучення коштовностей, проводити агітацію, внести розкол серед духовенства, беручи під захист держави тих священиків, які відкрито виступають на користь вилучення. Вносити гроші чи продовольство замість коштовностей заборонялося” [8, 237-238].

В Україні створювалися секретні комісії з представників губвиконкомів, губернських фінансових відділів, губернських комітетів з надання допомоги голодуючим. Очолювати їх повинні були члени ВУЦВК. Центральна комісія з вилучення церковних цінностей була створена у березні 1922 р. Її головою призначили М. Скрипника. До складу комісії також ввійшли працівники ДПУ, долучалися міліцейські (або військові) підрозділи, зокрема й частини особливого призначення [9, 86].

Позиція православної церкви щодо вилучення цінностей спочатку була категоричною. Більшість священників підтримали патріарха, який на зборах Московської єпархії 28 лютого 1922 р. сказав: “Церковних цінностей не віддавати, а пасивно чинити опір, створюючи у мирян уявлення, що церкву грабують; повсюдно влаштувати загальні збори парафіян, на яких висловлювати протести проти вилучення церковних цінностей”. Через місяць патріарх звернувся до вірян, назвавши процес вилучення церковних цінностей “блюзнірством”. За сприяння цим діям він погрожував відлученням від церкви, а служителям культу – позбавленням священного сану [10, 62]. Внаслідок звернення владики Тихона офіційно було зареєстровано близько 1414 сутичок між віруючими та представниками владних структур.

А що ж в Україні? Митрополит Михайло, як представник вищого духовенства, в інтерв'ю співробітнику “Пролетарської Правди” 21 березня 1922 р. зазначав: “Я вилучаю з питання про допомогу голодуючим спеціальну відозву до духовенства, я закликаю всіх православних до пожертвувань на користь голодуючих. Зокрема вважаю за можливе, щоб були пожертвування, зроблені і з церковних цінностей, що не мають найближчого відношення до здійснення таїнств, до числа яких я відношу чаші, священний посуд для таїнств причастя, хрести, євангелія і т.п.” [11]. Подібним було і ставлення митрополита УАПЦ Василя Липківського, який у наступному номері “Пролетарської Правди” підкреслював: “Відносно питання про вилучення церковних коштовностей на користь голодуючих – моя думка зводиться до того, що голод є такою бідою, перед якою можна йти на будь-які жертви. Позаяк церковне майно передусім народне, воно й повинне задовольняти народні потреби” [12]. Тож православне керівництво було не проти допомоги як такої, але було проти пограбування церков.

Кампанію на українських землях умовно можна поділити на два етапи: перший – підготовчий, в межах якого взяли на облік цінності, що зберігалися в культових спорудах, а далі було розгорнуто масову агітацію серед населення за здачу цих цінностей на користь голодуючих; другий – “безпосередня робота”, яку планували завершити впродовж місяця [13, 138]. На кінець березня 1922 р. припадає початок масової кампанії в Україні. Розпочали з Одеської та Катеринославської губерній (23 березня), а потім у – Запорізькій (27 березня), Харківській (3 квітня), містах Полтаві (23 квітня), Миколаєві (25 квітня) [1, 45].

На початку березня 1922 р. усі губернські комітети отримали з Харкова телеграму №396, в якій зазначалося, що “замість церковних цінностей брати хлібом и іншими продуктами неможливо. Вилучення почати з великих міст з багатими приходами, потім переходити до сіл, керуючись політичними міркуваннями”, але незабаром надійшла інструкція: “деякі цінності можна замінити еквівалентом золота, срібла – в окремих випадках” [14, 57,61].

Отже, першими кроками радянської влади з вилучення церковних цінностей було створення певного підґрунтя під свої антирелігійні дії та вироблення механізму реалізації кампанії, що дозволяло більшовикам робити все для досягнення поставленої мети. Наступним етапом було проведення безпосередньо виконавчих заходів цієї кампанії.

Аналізуючи джерела, можна реконструювати процедуру вилучення церковних цінностей: усі предмети з золота, платини, срібла, які були зазначені в інвентарних книгах, описували, запаковували і заносили до спеціального протоколу, який підписували члени комісії від церковної громади. На випадок відсутності якогось предмету, зазначеного в церковних документах, складався окремий протокол. Його передавали слідчим органам для проведення розслідування та притягнення винуватців до кримінальної відповідальності [13, 138].

Кожні п'ять днів губернські комісії повинні були передаватися у ДПУ звіти про хід вилучення за такою формою: Розділ 1. 1. Чи ведеться агітаційна кампанія губсовпрофом,

жінвідділом та ін. 2. Число розміщених у газетах статей про вилучення й про голод. 3. На скількох фабриках і заводах були винесені ухвали (резолуції) з вимогою вилучення церковних цінностей (зазначити кількість людей, які брали участь у зборах). 4. На скількох підприємствах збори не відбулися. 5. Чи мали місце інциденти. 6. Ті ж відомості щодо червоноармійців. 7. Те ж стосовно зборів селян по селах. 8. Те ж стосовно місцевих вірян. 9. Чи мали місце виступи “за і проти” вилучення, і яке ставлення до цього було у населення. Розділ 2. 1. Скільки складено актів про недостачу церковного майна по описах й інвентарних книгах. 2. Скільки правлінь релігійних організацій притягнуто до суду ревтрибунала за приховування або втрату описів та інвентарних книг і скільки за недостачу церковних цінностей. 3. Скільки осіб засуджено за приховування і розкрадання церковного майна, скільки засуджено до вищої міри покарання. 4. Чи не було інцидентів під час перевірки описів і чи притягнуто винних до відповідальності. Розділ 3. 1. З кількох церков зроблено вилучення і зі скількох не зроблено. 2. Чи були протидії з боку вірян і чи притягнуто винних до відповідальності. 3. Скільки вилучено цінностей: золота, срібла, діамантів, перлів, алмазів та інших коштовностей [15].

26 квітня 1922 р. із Харкова надійшла ще одна інструкція: “За ненадання відомостей на дворазову вимогу голови комісії віддавати до суду ревтрибунала”. Додавався новий запис – хто був відданий до трибуналу за ненадання відомостей [16, 36].

Виходячи з офіційної позиції, ініціатива вилучення цінностей повинна була надходити “знизу” – тобто від самих вірян. При цьому влада нібито підтримувала їхню ініціативу [17, 104-105].

Механізм виникнення “ініціативи”, розроблений Агітпропом, передбачав: а) ознайомити членів партії з цим “механізмом” допомоги голодуючим, наголошуючи, що він викликаний життєвою потребою; б) провести загальні збори вірян разом із священниками, де поставити питання про голод та потребу допомоги; в) на зборах вірян обов’язково проводити резолюції про схвалення цієї кампанії обережно, без найменших ознак насильства. Для цієї акції входить у контакти з виконками, сільрадами, впливовими групами населення, вірян, не виключаючи й духовенства. Створювати комісії, що мають розробити план проведення вилучення. На зборах першими мають виступати представники вірян і духівництва. Комуністи і співчуваючі попередньо “домовляються з промовцями”. Вони ж виголошують заключне слово, доводячи, що заходи вилучення – надзвичайні, що вони є результатом волевиявлення самих вірян з метою допомоги “голодуючим братам-робітникам і селянам” [16, 105].

Підставою для реалізації такої політики стала наявність “волевиявлення” зацікавлених осіб: “Трунт для вилучень підготовлений, бо питання про вилучення ставилося на делегатських і загальних зборах робітників і червоноармійців, всюди виносилися резолюції про потребу вилучення. У багатьох церквах вилучення частково вже проведено за ініціативою з місць” [18, 56]. Влада потурбувалася й про власну привабливу репутацію. Це засвідчує наказ Донецького губернського комітету КП(б)У від 16 вересня 1921 р. [19, 80]. В іншій директиві губернський комітет КП(б)У пропонував “втїлити в життя здачу всіма комуністами та кандидатами всіх золотих речей, не виключаючи шлюбних обручок, – на користь голодуючих” [19, 81]. Підлягали вилученню всі вироби з дорогоцінних металів у населення губернії; запроваджувалася агітація громадян з боку партійних, радянських, профспілкових організацій про добровільні пожертви та відрахування.

Варто зазначити, що кампанія з вилучення церковних цінностей на Донеччині у травні 1922 р. отримала найбільше поширення. В інформаційному звіті місцевого відділу ДПУ за період від 3 по 10 травня подається наступне: “Маріупольський повіт... Селянство повіту постановило церковні коштовності вилучити. Відкритих виступів немає. 3 травня по місту вилучено 3 золотника та 36 долів, срібла – 16 пудів 16 фунтів 78 золотників. А також 2 діаманти і 9 алмазів, 14 перлин, 3 рубіна. У повіті з 11 церков: срібла – 18 пудів 21 фунт 56 золотників. Окрім того, вилучено та передано до Наросвіти повіту 6 грамот, наданих царицею Катериною II та Олександром I грекам, вихідцям із Криму. Гришинський повіт... З 22 квітня 1922 р. у повіті почали вилучати церковні цінності. Духовенство та релігійні селяни вороже віднеслися до цього. Зібрано срібла 7 пудів 5 фунтів 86,5 золотника. Золота – 1 і 3/8 золотника. Таганрозький повіт... Поширюються провокаційні чутки. Надіслано в повіт 16 представників комісії. 5 травня почалося

вилучення церковних цінностей. Зібрано срібла 14 пудів 6 фунтів 10 золотників. Золота сімдесят шостої проби – 17 золотників і 30 долів. А також 5 діамантів, алмазів 3 штуки. Луганський повіт. Закінчено вилучення церковних цінностей. З церков зібрано 10 пудів 10 фунтів та 80 золотників срібла. Шахтинський повіт... По місту з церков вилучено срібла 17 пудів 17 фунтів 28 золотників. У містечку Каменському вилучено срібла 273 фунта” [20, 97].

На сторінках місцевої преси того часу можна знайти різні свідчення про кампанію. Газета “Диктатура труда” у статті “Що нами вилучено з церков Юзівського повіту” писала: “У вірмено-грегоріанській церкві в Юзівці вилучена 1 чаша срібна вагою 1 фунт (400 г.). У Благовіщенському храмі в селі Благодатне вилучено 10 срібних речей, їх загальна вага 5 фунтів 38 золотників. Отець Василій (Вахнін), священник селища Олександрівка (Щегловка), не тільки здав цінності згідно з описами 1917 р., а й віддав церковний набір для богослужіння, який був куплений за власні кошти. Зняв із себе срібний хрест – віддав...” [21]. Та ж сама газета від 18 липня 1922 р. давала інформацію, що “із Преображенської церкви с. Платонівки вилучено 13 фунтів срібних речей”. У с. Слобода Платова (Таганрозького повіту) “справа дійшла до бійки – натовп був проти вилучення й спробував побити членів виконкому” [22]. Надто активно здійснювало опір вище духовенство Святогірського монастиря. На пропозицію комісії дати описи та інвентарні книги для перевірки і здати коштовності архимандрит Трифон заявив: “Ваша влада та сила, беріть, добровільно нічого не віддам і акта не підпишу” [23, 12].

У цілому вилучення церковних цінностей по Донеччини дало 582 пуда 22 фунта срібла, 5 фунтів золота, 8749 штук коштовного каміння, золотих і срібних монет на суму 2136 крб золотом [24, 106].

Перші результати не задовольнили органи радянської влади. Це пояснюється кількома причинами: по-перше, комісії йшли на поступки вірянам, залишаючи предмети богослужіння, по-друге, попереднім дозволом влади замінювати коштовності хлібом, іншими продуктами, грішми. Тому на початку квітня 1922 р. у ЦК КП(б)У надійшла директива за підписом В. Молотова і М. Калініна, в якій зазначалося, що неповне вилучення церковних цінностей “буде розглядатися як недбалість місцевих органів” [25, 109]. Були визначені терміни, потрібні губкомам для додаткового вилучення церковних коштовностей: в Україні – до 20 травня.

Вилучення церковних коштовностей викликало неоднозначну реакцію вірян і духовенства. Уже після початку кампанії були зареєстровані перші інциденти та відкрите протистояння між владою та віруючими по всій території України. Повсюдними були випадки приховування цінностей та церковних документів. Архівні матеріали свідчать про наявність опору вилученню цінностей серед населення Донеччини. Цей опір можна охарактеризувати як локальний, стихійний, непослідовний, соціально-обмежений. Його виявами були акти громадянської непокори, спроби не допустити вилучення, відмова у поданні описів церковного майна. Під час проведення кампанії було зафіксовано безліч випадків крадіжок церковного майна, які можна розглядати як спроби духовенства запобігти вилученням, приховавши предмети релігійного культу.

За фактом опору владним структурам, приховування коштовностей по країні пройшла хвиля гучних судових процесів [4, 28; 26, 9; 27].

Офіційно кампанія з вилучення церковних цінностей в Україні завершилася в червні 1922 р. Станом на 24 червня 1922 р. було вилучено: золота 3 пуди 2 фунти 28 золотників; срібла – 2850 пудів 30 фунтів 5 золотників, чималу кількість коштовного каміння [28, 29-30]. Але конфіскація продовжувалася і в 1923 р., додатково було вилучено: 26 пудів 8 фунтів 26 золотників – золота; 24565 пудів 9 фунтів 51 золотник – срібла; 6185 крб. – золотої монети; 229 пудів 34 фунти 66 золотників – срібної монети; 1 пуд 34 фунти 18 золотників – діамантів та іншого коштовного каміння [29, 206].

Загалом були конфісковані церковні предмети на суму 4650810 крб золотом, але до Москви надійшло лише 3,5 млн. 1 млн. вирішили витратити на покупку харчів для голодуючих, навколо чого була розгорнута агітаційна кампанія [30, 81-82]. В економічному плані вилучення церковних цінностей не дало бажаного результату для радянської влади. Адже головне завдання, яке ставив перед собою режим, – скомпроментувати православну церкву в очах парафіян, виконати не вдалося. Окрім того, держава не одержала від реалізації заходів тих ресурсів, які б суттєво

поліпшили економічну ситуацію в країні і врятували від голоду сотні тисяч знедолених людей. Ця кампанія також не сприяла зміцненню контактів між більшовицькою владою і українським загалом (селянством). А реальна картина допомоги голодуючим не залишила помітного сліду в народній пам'яті.

Література:

1. Пашенко В., Киридон А. Більшовицька держава і православна церква в Україні (1917–1930-ті роки). – Полтава, 2004. – 336 с.
2. Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX століття. – К.: Генеза, 2000. – 360 с.
3. Верига В. Конфіскація церковних цінностей в Україні в 1922 р. – Київ: Видавництво ім. Олени Теліги, 1996. – 192 с.
4. Силантьев В. И. Большевики и православная церковь на Украине в 20-е годы. – Харьков, 1998.
5. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО) – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 29.
6. Релігія і Церква років незалежності України / Під ред. А. Колодного. – Дрогобич: Коло. – 2003.
7. Документи трагічної історії України (1917–1927 рр.) / Редактор-упорядник П. Бачинський. – К., 1999. – 640 с.
8. Ченцов В. Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки. – Тернопіль: Збруч, 2000. – 482 с.
9. Форостюк О.Д. Правове регулювання державно-церковних відносин у радянській Україні в 1917–1941 роках (на матеріалах Донецького регіону). Дис... к. ю. н.: 12.00.01. – Луганськ, 2001.
10. Веселова О.М. Голодомори в Україні: 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947. Злочини проти народу. – К.; Нью-Йорк, 2000. – 274 с.
11. Пролетарська Правда. – 1922. – 21 березня.
12. Пролетарська Правда. – 1922. – 22 березня.
13. Фесенко А.М. Конфіскація церковних цінностей в Україні під час голоду 1921–1922 рр. // Матеріали конференції “Молодь-Філософія-Світ-XXI століття”. – Харків, 2004. – С. 137–139.
14. Державний архів Донецької області (далі – ДАДО). – Ф. Р-522. – Оп. 1. – Спр. 162.
15. Грабовская А. Церкви непростая история // Наше слово. – 2000. – 1-3 лютого.
16. ДАДО. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 449.
17. Никифорова А.Р. Вилучення церковних цінностей під час голоду 1921–1922 рр. (на матеріалах Донеччини) // Матеріали наук. конф. “Історія науки, політологія”. – Кн. I. – Донецьк, 1997.
18. ДАДО. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 1088.
19. ДАДО. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 374.
20. Центральний державний архів вищих органів влади України. – Ф. 3984. – Оп. 1. – Спр. 274.
21. Что нами изъято у церквей Юзовского уезда // Диктатура труда. – 1922. – 10 липня.
22. Изъятие церковных ценностей // Диктатура труда. – 1922. – 18 липня; Человек с незапятнанной совестью // Диктатура труда. – 1922. – 11 липня.
23. ДАДО. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 1284.
24. ДАДО. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 432.
25. ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1450.
26. Киевская церковь. – 1922. – №2.
27. Известия ВЦИК. – 1922. – 28 марта.
28. ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 995.
29. После голода. – Москва, 1923. – №3.
30. Архивы Кремля. – У 2-х кн. / Кн. I. Политбюро и церковь. 1922–1925. – М.; Новосибирск: РОССПЭН, “Сибирский хронограф”, 1997.

*Надійшла до редколегії 20. 03. 2008 р.
Затверджена до друку 23. 06. 2008 р.*